

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ – ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЛҒАШҚЫ ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

§ 35. Қазақ хандығының құрылуды – тарихи үдерістердің занды нәтижесі

Бүгінгі сабакта:

- Ақ Орда мен Көк Орда;
- алғашқы Қазақ мемлекеттері;
- Түркістан қалалары үшін күрес;
- Қазақ хандығы құрылудының себептері туралы білеміз.

Кілт сөздер:

- Ақ Орда
- Көк Орда
- Әбілхайыр хандығы
- Сырдария бойындағы қалалар
- Моғолстан
- Қазақ хандығы
- этникалық аумақ
- мемлекеттік аумақ
- Қазақ мемлекеті

Жошы ұлысының шығыс бөлігінде Орда Ежен үрпақтарының ұлысы бөлектене бастағаны айтылды. Осы Орда Ежен ұлысы *Ақ Орда* деп аталды.

«*Ақ Орда*» ұғымы. Ұлы Даланың батыс бөлігін жауап алғаннан кейін, Бату Еділ жағалауына қоныс аударды. Жайық өзені Орда Ежен мен Бату ұлыстарының арасындағы шегараға айналды. Батыс Қазақстанда Батудың кіші інісі Шайбан қалып, ол шайбанилердің жеке ұлысының негізін қалады. Бұл ұлыс *Көк Орда* деп аталды. XIV ғасырдың екінші жартысында шайбанилер Алтын Ордадағы билікті басып алып, оған өз ұлысының атын (*Көк Орда*) берді. Бұл дереккөздерде бірқатар шатасуларды туындасты. 1370 жылдарының қарсаңында олардың бұрынғы ұлысы Орда Ежен үрпағы Орыс ханның Ақ Ордасына қосылды.

Ақ Орда Жошы ұлысының шығыс қанаты ретінде. Алтынордалық билеушілер алғашында Ақ Орданың істеріне араласқан жоқ. Ол іс жүзінде тәуелсіз болды.

Орыс хан тұсында Ақ Орда күшейіп, Жошы өuletінің сол қанаты тиесілі барлық жерді біріктірді. Ол Ақ Ордаға Сырдария бойындағы қалаларды, әсіреле астаналық қала Сығанақты қайтарды.

Кейін ол шайбанилердің бұрынғы Көк Ордасын – Батыс Қазақстанды қосып алды. 1375–1376 жылдары Орыс хан алтынордалық Сарайшық, Қажы-Тархан мен Сарай қалаларын басып алды және ол жерде өз ақшасын шыгара бастады.

Ақ Орда мемлекетінің аумағы

Назар аударыңдар! Орыс хан біріктірғен орасан аумақ – қазақтардың этникалық аумағы және болашақ Қазақ хандығының мемлекеттік аумағы (әлі де болса Шағатайлардың билігінде болған Жетісуды қоспағанда). Сондықтан Орыс ханның Ақ Ордасы бірінші қазақ мемлекеті болып есептеледі.

Орыс ханның өлімінен кейін Тоқтамыс бүкіл Жошы ұлысын өз қол астына біріктірді. Орыс ханның үрпақтары Ақ Ордадағы өз билігін қалпына келтіру үшін қуресе бастады. Далалық тайпалардың бір бөлігі оларды, екінші бөлігі Тоқтамысты, кейін шайбанилерді қолдады. Орыс ханның үрпағы Баракқа Шығыс Дешті Қыпшақты бес-алты жылға біріктірудің сәті түсті. Бірақ 1428 жылы оның өлімінен кейін Ақ Орда ыдырап кетті. Оның көп бөлігіне шайбанилік Әбілхайыр хан өз билігін жүргізді.

Әбілхайыр хандығы. Әбілхайыр хан сайланған кезде, жасы бар-жогы он жетіде еді. Оны көптеген далалық тайпалардың басшылары қолдады. Алайда даладағы өзара соғыстар ол билік жүргізген барлық қырық жылдың ішінде де тоқтаған жоқ және Шығыс Дешті Қыпшақтың аумағы бытыраңқы болып қала берді. Әбілхайыр ханға билік үшін басқа шайбанилермен және Жошы үрпақтарымен құресуге тұра келді.

Оңтүстік аймақтарды бағындыру одан да көп күш-жігер жұмсауды талап етті.

Орыс ханның үрпақтары Жәнібек және Қерей сұлтандар орналасқан Ақ Орданың оңтүстік бөлігінде Әбілхайыр хан жиырма жыл бойы алға жылжи алмады. Олар осы аумақ билігін Барақтан мұрагерлікке алған еді және Әбілхайырмен қуресте Сырдария бойындағы билеушілердің одақтастары болды. Әбілхайыр ханның оңтүстікке қарай жылжуы Жәнібек пен Қерейдің және Қаратату ауданында көшіп-қонып жүрген олардың қол астындағы тайпалардың мұddeлерине қайшы келді.

Әбілхайыр хандығының мемлекеттік аумағы. Әбілхайыр қырық жыл билік еткен кезеңде Шығыс Дешті Қыпшақ өзгерістерге ұшырады. Билігінің соңына қарай Батыс Сібірдің оңтүстігінен Сырдарияның оң жағалауы мен Қарататудың етегіне дейінгі жерді Сығанак, Ұзген, Ақ Корған, Созақ қалаларымен бірге ұстап тұрды. Сондай-ақ Жайықтан Ертіске және Балқаштың солтүстік жағалауына дейінгі жерлер, яғни өзбек-қазактардың этникалық аумағы оған қарасты болды. Әбілхайыр хан мемлекетін кейде Өзбек ұлысы, Әбілхайыр ұлысы немесе Қошпелі өзбектер мемлекеті деп те атайды. Әбілхайыр хандығы атауы неғұрлым дұрыстауы саналады, өйткені «өзбек» ұғымы далалық тайпаларға қатысты әлі де болса этникалық ұғым бола қойған жоқ еді.

1456–1457 жылдары ойраттардан женіліске ұшыраған Әбілхайыр Дешті Қыпшаққа кетуге мәжбүр болды. 1468 жылы Әбілхайыр хан қайтыс болды. Қазақ хандығының құрылуымен Шығыс Дешті Қыпшақта шайбанилердің билік жүргізуі тоқтады.

Назар аударыңдар! Әбілхайыр мемлекеті қазақ мемлекеттілігінің саяси тарихында маңызды рөл атқарды. Ақ Ордамен қатар Әбілхайыр хандығы Қазақ хандығының құрылуына қатысқан мемлекеттің бірі болып табылады.

Моғолстан. Моғолстан – XIV ғасырдың ортасында Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған мемлекет. Моғолстан құрамына Жетісу, Қырғызстан мен Шығыс Түркістан (Қашқария) аумағы енді. Мемлекеттің негізін дұлат тайпасы иеленген Маңлай-Сұбе аумағы құрады. 1347 жылы дулаттардың әмірі Полатшы шағатайлық Тоғлук Темірді таққа отырғызған соң, ол жаңа өулеттің негізін қалады. Моғолстанда көшпелі тұрмыс сақталды. Бұл жерге отырықшылыққа көшкісі келмеген көптеген тайпалар көшіп келді. Бұл тайпалардың елеулі бөлігі кейіннен Ұлы жұз қазақтарының, сондай-ақ қырғыздар мен үйғырлардың құрамына кірді.

Моғолстанның саяси тарихы соғыстар мен өзара қырқыстарға толы болды. Мысалы, 1370–1380 жылдары Моғолстан әмір Темірдің шабуылына ұшырады. Моғолстанның басты сыртқы жауы одан солтүстікке және Әбілхайыр хандығынан шығысқа қарай өз мемлекетін құрған

батыс монголдық көшпелілер – ойраттар (жоңгарлар) болды. 1452–1457 жылдары, Есен Бұға хан билігі кезінде, ойраттар Моголстан мен Сырдария бойындағы қалаларға шапқыншылық жасады. Сондай-ақ олар Әбілхайыр ханды Сығанақ түбінде жеңіліске ұшыратты. 1462 жылы Моголстан Шығыс және Батыс Моголстанға бөлініп кетті.

Қазақ хандығының құрылу себептері. XV ғасырдың ортасында қалыптасып келе жатқан қазақ этносының әртүрлі бөліктегі үш мемлекетте – Әбілхайыр хандығы, Ноғай Ордасы және Моголстанда болды. Қазақ тайпаларын бір мемлекетке біріктіру ісі Орыс ханның ұрпақтары Жәнібек пен Керейдің үлесіне тиді.

Назар аударыңдар! Сырттай қарағанда Орыс хан ұрпақтарының шайбанилермен құресі «мұралық иелік» (Шығыс Дешті Қыпшақ) үшін құрес болып көрінгенімен, шын мәнінде, қазақтардың дербес мемлекет құруға ұмтылышын көрсетті.

1440–1450 жылдары көптеген қазақ ру-тайпалары Қазақстанның оңтүстік бөлігінде – Жәнібек пен Керейдің айналасына топтасты. Бұл жерде осыған дейін Жәнібектің әкесі Барақ ханның күшті билігі болған еді. Әбілхайыр хан билік үшін Жошы ұрпақтарымен құрес жүргізіп жатқан кезде, Жәнібек пен Керей өздерінің қол астындағы тайпаларды мықты тәртіппен басқарды. Олармен өзара қырқыстың тоқтауын және сауданың дамуын қалаған Сырдария бойындағы қалалардың ақсүйектері де байланыста болды. Жәнібек пен Керейдің билігіндегі

Моголстан мемлекетінің аумағы

қазақ тайпаларына өз билеушілерінің Әбілхайырмен жауласуы оңай тиген жоқ. Өйткені осыған байланысты жаз мезгілінде Қазақстанның солтүстігіне көше алмады. Өз кезегінде Әбілхайырдың қол астындағы тайпалардың Сырдария бойындағы аудандарсыз қалуы қыншылықтар тудырды. Қазақ тайпаларының табиғи көші-қон бағыттары бойындағы аумақтарды иеленуге ұмтылуы олардың мемлекет құруға ұмтылысын тудырды. Бұл Жәнібек пен Керейдің Жетісуға көшуі мен қазақ жерлерін біріктіру үшін құресінің аса маңызды себептерінің бірі болды.

Назар аударындар! Қазақ хандығының құрылуының аса маңызды себептері көшпелі тайпалардың біртұтас жайылымдық аумақты қажетсіні, сондай-ақ аяқталып келе жатқан қазақ этносының қалыптасу үдерісі болды. Жошы ұрпақтарының билік үшін әулеттік құресі тек қосымша фактор ғана болды.

Жәнібек пен Керейдің Жетісуға көшуі. Қазақ хандығының құрылуы. 1450 жылдардың соңында Жәнібек пен Керей өздерінің қол астындағы халықпен бірге Жетісудың батысына, Моголстан ханының иелігіне көшті. Қөп ұзамай олар өздерінің саяси дербестігін бекітті. 1468 жылды Әбілхайыр ханың өлімінен кейін Жәнібек пен Керей бұрынғы Әбілхайыр хандығындағы билікті қайтарып алды, қазақ тайпаларының этникалық аумағын біріктірді. Сол тұста оларды қазақтардың билеушілері деп атайды. Қазақ хандығындағы алғашқы хандық лауазымды иеленген Керей хан болды.

Керей хан

Қорытынды. Жошы ұлысының құрамынан Шығыс Дешті Қыпшақтың бөлінуі салдарынан қазақтардың этникалық және Қазақ хандығының мемлекеттік аумағы қалыптасты. Ақ Орда алғашқы қазақ мемлекеті болды. Монғол мемлекеттерінің ыдырау дәуіріндегі үш мемлекеттің (Ақ Орда, Әбілхайыр хандығы және Моголстан) арасындағы оқиғалар сабактастығы Қазақ хандығының құрылуына өкелді. Өзінің негізінде түркі-монғол ұлгасындағы көшпелілер мемлекеттің белгілерін сақтай отырып, қазақ мемлекеті қалалық және отырықшы-егіншілік мәдениет орталықтарын иеленуге ұмтылды. Бір мемлекеттің құрамына климаты мен ландшафтысы әртүрлі аймақтарды біріктіру далалық тайпалардың көшіп-қону аймақтарының кеңеюіне және көшу бағыттарының өзгеруіне мүмкіндік жасады. Нәтижесінде жүздердің құры-

Жәнібек хан

лұына өкелді. Қазақ хандығының құрылуы әтникалық және саяси үдерістердің занды нәтижесі болды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Орыс ханның ел басқарудағы тарихи маңызы неде?
2. Қазақ хандығының құрылуына негіз болған мемлекеттерді атаңдар.
3. Қазақстан тарихы үшін далалық хандардың Сырдария бойындағы қалалар үшін күресінің қандай маңызы болды?
4. Қалай ойлайсындар, Моголстан неліктен бұлай аталды? Моголстанның сыртқы жаууларын атаңдар.
5. Қазақ хандығының құрылуының негізгі екі себебін атаңдар.

Картамен жұмыс.

Картадан Ақ Орда, Қек Орда, Сырдария бойындағы қалалар аумағы (Түркістан), Әбілхайыр хандығы, Моголстан мен Темір мемлекетін көрсетіндер.

Күрделі тапсырмалар.

1. Қазақ хандығының құрылуына: а) Жошы үрпақтары Жөнібек пен Қерей; ә) қазақ тайпалары; б) Сырдария бойындағы қалалар; в) Моголстан хандары неліктен мүдделі болды?
2. Ақ Орда – Әбілхайыр хандығы – Қазақ хандығы сабактастығын неден көресіндер? Ақ Орда мен Әбілхайыр хандығының ұқсастығы мен айырмашылығы қандай?

§ 36. Қазақ хандарының Қазақ хандығын құру мен нығайтудағы рөлі

Бүгінгі сабакта:

- Қасым хан кезіндегі Қазақ хандығының гүлденуін;
- қазақтардың Мәуереннахр шайбанилерімен соғыстарын;
- Хақназар және Тәуекел хан кезіндегі Қазақ хандығын;
- хандардың Қазақ хандығын нығайтудағы күресін;
- Қазақ хандығының қазақтардың тарихи тағдыры үшін маңызын қарастырамыз.

Бұрындық хан (1480–1511 жж.). Қерей ханның ұлы Бұрындық хан өз аумағын кеңейту үшін көп күш жұмсады. Оған Әбілхайыр ханның үрпағы Мұхаммед Шайбани ханмен күресуге тұра келді. 1495 жылы Бұрындық хан Орталық Қазақстанға билігін орнатты. Ол билік еткен соңғы жылдары Қазақ хандығының шегаралары Жайық өзеніне дейін жетті. XV ғасырдың соңында Моголстанның ыдырауы және Жетісү қазақтарының Бұрындық ханның билігін мойындауы қазақ тайпаларының бір мемлекетке бірігуіне ықпал етті.

Назар аударындар! Бұрындық хан қазақ хандарының билігін болашақ Кіші және Ұлы жұз жерлеріне таратты.

Көшпелі өзбектердің Дешті Қыпшақтан кетуі және Шайбанилер мемлекетінің құрылуы. Орда Ежен үрпақтары шайбанилердің Шығыс

Кілт сөздер:

- Қазақ хандығы
- этникалық аумақ
- шайбанилер
- Бұхара хандығы
- Ноғай Ордасы
- Сырдария бойындағы қалалар
- өзара қырқысу соғыстары
- егемендік
- құқықтық жинақ

Дешті Қыпшақта билік жүргізуіне мүмкіндік бермейтінін көріп, XVI ғасырдың басында Мұхаммед Шайбани хан өзінің қол астындағы тайпаларды Мәуереннахрға алып кетті. Олар өздерімен бірге «өзбек» этнонимін ала кетті. Бұл үғым бұдан былай қазақтарға қатысты қолданылмайтын болды. Дарынды қолбасшы Шайбани хан Мәуереннахрды жаулап алып, оны Темір мен Шагатай үрпақтарының соғы өкілдерімен (олардың ішінде Захир ад-Дин Мұхаммед Бабыр да бар), сондай-ақ Иран сефевилерімен болған күресте қорғап қалды. Мәуереннахрда Шайбани өулеті басқарған жаңа мемлекет пайда болды. Шайбанилердің астанасы Бұхара болды, сондықтан бұл мемлекетті *Бұхара хандығы* деп атады. Мәуереннахрға келген далалық тайпалар отырықшылыққа көше бастады және құрылыш келе жатқан өзбек этносының құрамына енді.

Қасым хан (1511–1518 жж. немесе 1523 ж.). XVI ғасырдың бас кезінде қазақ-өзбек соғыстары тұтанды. Табыстарына қанаттанған Шайбани хан шайбанилердің Ұлы Даға уақытша жүргізген билігін қайтаруды арманнадады. Шайбани ханмен болған шайқастарда Жәнібек ханның ұлы Қасым сұлтан көзге тұсті. Әбден қартайған Бұрындық хан аға хан болып есептелсе де, Қасым сұлтан үлкен беделге ие болды. Ақсүйектер сұлтанды қолдады, өйткені ол мықты қолбасшы ретінде танылған еді.

Назар аударындар! Қасым хан Сырдария бойындағы қалаларда билігін орнатты. Бұл қазақтардың оңтүстікегі этникалық аумағын қалыптастыруына әкелді.

1509–1510 жылдары, қыста Шайбани хан Қасым ханның қоныстарына жорық жасады, тіпті оның Ұлытаудағы ордасын тонады. Бірақ

Қасым хан өскер жинап, өзбектерді талқандады. 1510 жылды Шайбани ханның сефевилермен соғыста қаза болуына байланысты Мәуереннахрдың әлсіреуі Қасым ханға Сырдария бойындағы қалаларды, оның ішінде оңтүстікегі ең шеткі Сайрамды қоса қайтаруына мүмкіндік берді.

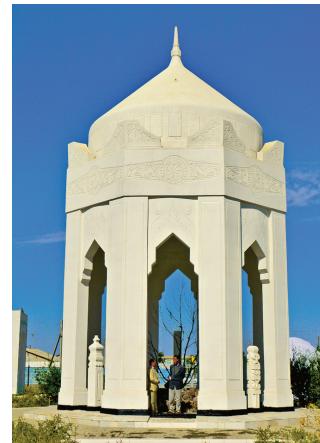
1511 жылды Шайбани ханды жеңгеннен кейін Қасым сұлтан ақ киізбен көтеріліп, бүкіл қазақтың ханы болып танылды. Бұрындық хан Ұлы Дағадан кетті. Ол Самарқандта қайтыс болды. Қасым хан Дешті Қыпшақтың толыққанды билеушісіне айналды.

Қасым хан

Қасым ханың кезінде Қазақ хандығының күшесінде шайбани сұлтандарының тағы да бір тобын өз қол астындағы тайпаларымен Дешті Қыпшақтан кетуіне мәжбүр етті. Шайбанилер Елбарыс пен Белбарыс Хорезмді басып алғып, сол жерде *Хиуа хандығын* құрады. Осылайша Орта Азияда шайбанилер басқарған екі жаңа мемлекет құрылды. Олар Хорезмде XVIII ғасырдың ортасына дейін билік жүргізді.

1519–1520 жылдардағы өскери жорықтар кезінде Қасым хан ногайларды бірнеше рет жеңіліске ұшыратып, Қазақ хандығын Еділ жағалауларына дейін кеңейтті. Ноғай-башқұрт ұлыстарының бір бөлігі хандықтың құрамына кірді. Енді бір миллионнан астам көшпелілер Қасым ханды мойыннады. Мемлекетті нығайту мақсатында Қасым хан «Қасым ханың қасқа жолы» атты белгілі зандар жинағын қабылдады.

«Жеті хан»
мемориалдық кешені.
Қасым ханың
жерленген жері.
Атырау облысы

Назар аударыңдар! Қасым хан билігінің нәтижесінде қазақ халқы өз этникалық аумағы шеңберінде топтасты. Қасым ханың кезінде Қазақ хандығы толықтай тәуелсіз және егемен мемлекет болды.

Аласапыран және өзара қырқыстар дәуірі. Қасым ханың өлімінен кейін Қазақ хандығында алаауыздық басталды. Қазақ хандығының құдіреттілігі қайтып, өз жерлерінен айырыла бастады. Қазақтардың қолында тек Жетісу мен оларға қосылған қырғыздарға қалды. 1537 жылы Могулия ханы Бұхара билеушісімен одақтасып, қазақ-қырғыз өскерін ауыр жеңіліске ұшыратты. Бұл туралы «Тарих-и Рашидидің» авторы Мұхаммед Хайдар Дулати: «Бұдан кейін қазақтар жоғалып кетті», – деп жазды.

Назар аударыңдар! 1520–1540 жылдардағы кезең қазақтар үшін ауыр сынақ уақыты болды. Өзара шайқастар мен соғыстарда көптеген адам қырылып, этникалық аумақтың маңызды бөліктерін жоғалтты. Солай болғанымен де, қазақ мемлекеттілігінің негізі ретінде Қазақ хандығы сақталды.

Хақназар хан билігі кезіндегі Қазақ хандығының қайта өрлеуі (1538–1580 жж.). 1550 жылдардың басында, Қасым ханың ұлы Хақназар ханың кезінде Қазақ хандығы қайта өрлей бастады. Аласапыран жылдары Хақназар билік үшін құреске қатысуға тым жас болған еді. Ол өз ұлысында, батыстағы ногайлардың қамқорлығында болды. 1549 жылы ол түрікмендермен болған шайқаста көзге түсті. 1555 жылы монголдардың қазақтар мен қырғыздардың қыстауларына

Хақназар хан

жасаған шапқыншылығын тойтара отырып, мөгол ханының баласын женді. Баласы үшін кек алу мақсатында мөгол ханы Хақназарға таңдаулы әскерін жіберіп, оны жеңіліске ұшыратты. Бірақ Хақназар өз күшін жылдам қалпына келтірді.

Хақназар ханның билік жүргізуі отыз жылдан астам уақытқа созылды. Бұл уақытта мемлекет өмірінде өрлеу байқалды. Ол ұлыстық жүйені жүздік жүйемен алмастырды. Хақназарға белгілі бір уақытқа батыс жерлерін қайтарудың, Сібір хандығының есебінен солтустіктегі өз иеліктерін кеңейтудің, 1579 жылы Мөуереннахрдың билеушісімен одақтық шарт жасасудың сөті түсті.

Хақназардың кезінде Қазан (1552 ж.) және Астрахань (1556 ж.) хандықтарын талқандағаннан кейін, Сібірді бағындыруға бағытталған Орыс патшалығымен сауда қатынастарын орнату жүзеге асырылды.

Тәуекел хан (1583 жылдан кейін). Хақназардан кейін Бұхара ханы қолдауымен Шығай (1580–1582 жж.) хан болды. Оның билігін Тәуекел мұрагерлікке алды. Оның кезінде біраз уақыт Бұхараға вассалдық тәуелділік сакталды. Бірақ 1583 жылдың бас кезінде Тәуекел хан Дешті Қыпшаққа кетіп, дербес билік жүргізе бастады.

Далаға келген Тәуекел хан қазақ сұлтандарын біріктірді және Бұхара ханымен Ташкент пен Сырдария бойындағы қалалар үшін құресті бастады. 1598–1599 жылдары Бұхара хандығында саяси дағдарыс басталған кезде, Тәуекел хан Сырдария бойындағы қалалар, Ташкент, Ферғана мен Самарқандты алды және Бұхараға қарай жылжыды. Бұл жерде ол жеңіліске ұшырады және ауыр жарапанды. Қазақ және Бұхара хандықтарының арасында бітім жасалды. Қазақ хандығы Ташкентті, сондай-ақ Сырдария бойындағы қалаларды өзінде сақтап қалды. Бұл облыстардың Қазақ хандығының құрамына енуінің үлкен тарихи маңызы болды. Қазақ мемлекеттілігі нығайып, қазақтардың билігі Ташкент, Туркістан мен Өндіжанға таралды.

Сол тұста Қазақ хандығының солтустік пен солтустік-батыстағы жағдайлары күрт өлсіреді. XVI ғасырдың сонында Сарысудан солтустікке және Аралдан солтустік-шығысқа қарай қазақ далаларын ногайлар басып алды. Бұған қоса, орыстар келгеннен кейін қазақтарды Даалаға ағылған башқұрттар мен Сібір татарлары ығыстырды. Бұхара ханы II Абдаллах Сібір ханы Қөшіммен одақтас еді. Бұл екі хан бірігіп, Қазақ хандығына қарсы өрекет етті. Сондықтан 1594–1595 жылдардағы Мәскеу өкіметімен келіссөздерде Тәуекел хан Орыс патшалығымен әскери одақ жасауға ұмтылды.

Есім хан (1598–1628 жж.) және Тұрсын хан (1613–1628 жж.) кезіндегі Қазақ хандығы. Шайбанилерден (1500–1598 жж.) кейін Мөуереннахрда

бір жарым ғасырдан астам уақыт бойы Аштархан үрпақтары билік жүргізді. Қазақ хандары олармен Ташкент және Сырдария бойындағы қалалар үшін тартысты.

Төуекелдің өлімі қарсаңында қазақ сұлтандарының арасында бірнеше бәсекелес топ болды. Бұл Қазақ хандығының бөлінуіне әкеп соқты. 1598 жылы Есім сұлтан хан атағын ресми түрде мұрагерлікке алды. Ол өз астанасы етіп Түркістанды таңдады. Есім хан көптеген жыл бойы билік үшін Тұрсын сұлтанмен курес жүргізді. 1613 жылы Аштархани Имамкули хан Тұрсын сұлтанды қазақтардың жоғарғы ханы және Ташкент билеушісі деп жариялады. Тұрсын хан (Тұрсын Мұхаммед хан) өз ақшасын соғып, негізгі салықтарды өз пайдасына ала бастады, яғни Бұхара ханының вассалы болудан қалды. Оның билігі Сырдария бойындағы бірқатар қала мен ферғаналық Өндіжанға тараптады. Ол Қазан және Сібірмен сауда байланыстарын орнатты. Есім хан өзінің қол астындағы тайпалармен Жетісүдың оңтүстігіне қарай кетті.

1620–1622 жылдары Имамкули хан мен Тұрсын ханының арасында соғыс тұтанды.

Тұрсын хан 100 мыңдай жауынгер жинады, олардың бестен бір бөлігін қырғыз тайпаларының билеушілері шыгарды. Шайқастың шешуші сөтінде Имамкули хан шегініп, Қазақ хандығының егемендігін мойындағы.

Қазақ хандығының бөлінуі осы аралықта тереңдей түсті. Есім ханының ойраттарға қарсы жорығын пайдаланып, Тұрсын хан оның

Есім хан

Есім хан кесенесі. Түркістан қаласы

ордасын қиратып, ханның отбасын тұтқынға алды. Сайрамның айналасында екі қазақ ханының өскері арасында шайқас өтіп, Тұрсын хан жеңіліске ұшырады. Кейін Есім хан Таңкент пен Түркістанды басқару құқығын иеленді. Есім хан өлімінің дәл уақыты белгісіз. Ол Түркістанға жерленген. Есім хан Қазақ хандығының бөліну кезеңінде де орасан беделді сақтап қалған, ержүрек жауынгер және дана билеуші ретінде есте қалды. Ол «Есім ханның ескі жолы» деген атау алған зандар жинағын бекіткен.

Қорытынды. XV ғасырдың соңы мен XVI ғасырдың бірінші жартысында Қазақ хандығы Ұлы Дағы мен Орталық Азиядағы өте күрделі өскери-саяси жағдайдан аман шықты. Сыртқы басқыншылық пен билік үшін ішкі күреске қарамастан, қазақ мемлекеттілігі сақталды. Алғашқы қазақ хандарының есімдері тарихи дереккөздерде және халықтың тарихи жадында сақталды. Билеушілердің күш-жігер жұмсауының арқасында қазақтардың этникалық аумағы кеңейді және өртекті өскери-саяси қатерден кейін қалпына келтірілді. Осының арқасында қазақтар өз этникалық аумағы шегінде өздері үшін қолайлыш көш жолдары бойынша көшіп-қону мүмкіндігін алды.

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақ хандығының кеңеюі мен нығаюы қандай хандардың есімдерімен байланысты?
2. Қазақтың үш жүзінің қалыптасуы қандай ханның есімімен байланысты?
3. Қандай ханның кезінде қазақтардың бірінші құқықтық жинағы пайда болды?
4. XVI–XVII ғасырларда қандай қала Қазақ хандығының астанасына айналды?
5. Қазақ және Бұхара хандықтарының арасында қандай аймақ үшін тұрақты күрес жүрді? Бұл аймақтың қазақтар үшін маңызы неде?

Ізденимдік жұмыс.

«XV ғасыр мен XVII ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақ хандығының хандары» атты кесте жасаңдар. Кесте бағандары: хан есімі, билік еткен жылдары, аумағы мен негізгі оқиғаларын, сондай-ақ ерекше ескертпелерді қамтуы тиіс. Өздерін соңғы бағанға нені қоса алатындарынды ойланыңдар. Аумақтарды белгілеу үшін картаны пайдаланыңдар.

Күрделі тапсырмалар.

1. Қалай ойлайсындар, Қазақ хандығының өрлеу және нығаю кезеңдері неліктен оның әлсіреу кезеңдерімен алмасып отырды? Бұл қандай факторлармен байланысты болды?
2. Саяси қалыптасу тұргысынан алып қарағанда, Қасым хан мен Есім ханның кезінде құқықтық жинақтардың пайда болуы нені білдіреді?

§ 37-38. Қазақ хандығы: мемлекеттің саяси институттары

Бүгінгі сабакта:

- хан және хан билігі;
- биліктің қасиеттілігі;
- сұлтандар мен билер;
- Қазақ хандығындағы билік үштігі туралы білеміз.

Қазақ мемлекеттілігі ру-тайпалық (кейін жұздік) жүйемен біріккен *аумақ*, билік және халықтың бірлігіне негізделген. Қазақ мемлекетінің идеологиясы шығу тегі мен дәстүрінің ортақтығы туралы түсінік болды. Қазақ қоғамы саяси билік институттарының – ханның, билердің, құрылтайдың, ұлыстардың көмегімен басқарылды.

Хан және хан билігі. Хан етіп сұлтанды – Шыңғыс ханның тікелей үрпағын ғана жариялауға болатын. Хан сайлауда көбінесе рудың жасы үлкен ер адамы басым құқыққа ие болды. Сондықтан ханның ағасы, інісі ханның ұлдарынан үлкен болып есептелді. Алайда бұл дәстүрге өзге де себептер өсерін тигізе алатын. Так мұрагерлігі туралы қатаң ережелердің жоқтығынан сұлтандардың арасында билік үшін күрес жүрді және әрбір ханның өлімінен кейін Ұлы Даңда аласапыран басталды.

Жаңа ханды таққа отырғызу кезінде ақ киізben көтеру салты сақталды. Хан болып жарияланған сұлтанды ақ киізге отырғызды. Хандықтың неғұрлым ықпалды тұлғалары киізді шеттерінен ұстап, үш рет көтеріп, «Хан! Хан! Хан!» деп жариялады.

Хан өзіне жүктелген міндеттеріне орай төмендегідей орасан зор құқықтарды пайдаланды.

1. Шыңғыс хан үрпақтарының және барлық қазақ тайпасының басшысы ретінде ханда ел аумағын басқару құқығы болды. Бұл құқықтың негізгі міндеті елді сыртқы жаулардан қорғау еді.

2. Хан соғыс жариялау және бітім жасасу құқығын иеленді. Бұл құқық оның бас қолбасшы қызметін атқаруына байланысты берілді.

3. Шетелдік мемлекеттермен келіссөздер жүргізу құқығы болды. Бұл оның мемлекеттегі сыртқы саяси бағытты белгілеу қызметіне орай берілген құқығы.

4. Хан өлім жазасына кесуге және кешірім беруге құқылды болды. Бұл оның бас төреші қызметіне орай иеленген құқығы саналады.

5. Хан заңдар мен бүйректер шығаруға құқылды болды. Бұл оның қоғамдық құрылышты және тәртіпті сақтау қызметінен келіп шықты.

Кілт сөздер:

- мемлекеттілік
- этноәлеуметтік
- этноаумақтық
- жұз
- саяси құқықтар
- билік
- билік институты
- хан
- сұлтан
- билер
- батыр

Ханның айналасында кеңесшілер, өскербасылар, нөкерлер, сондай-ақ жасақ пен төлеңгітер болды. Жасақ хан мен оның отбасын күзетті қамтамасыз етті. Атқосшылар күнделікті тұрмыста және хан үйімдастырып тұратын жиын-тойларға қызмет көрсетті.

Назар аударыңдар! Ханның орасан құқықтары оның жоғарғы билеуші, бас қолбасшы және жоғарғы төрөші (сот) қызметтерінен келіп шықты.

XVII ғасырға дейін қазақ хандары Ұлы Дағаны үнемі аралап жүрді және хан ордасы сол сөтте оның шатыры тігілген жерде орналасты. Хан ұлыстарды аралап жүріп, хандықтағы төртіптің сақталуын қадағалады. Ел аралау кезінде хан істеріне қажет салық (әдетте, малмен) жиналды. Таңкент пен Түркістан хандар баратын жерге айналған кезде, олар өздеріне Бұхара және Хиуа билеушілерінің сарайларына үқсас сарайлар салғызды.

Аға және кіші хандар. Бірнеше ғасыр бойы Қазақ хандығы биліктің орталықтанған және орталықсызданған кезеңдерін басынан өткөрді. Біртіндеп орталықсыздану басым түсіп, хандықты бір адамның басқаруы тоқтатылды. Бұл жүздік жүйенің пайда болуымен байланысты еді. Тәуке хан билігін барлық жұз таныған Қазақ хандығының соңғы аға (ұлы) ханы болды. Кейін әрбір жүздің өз ханы сайланды. Алайда XVIII ғасырға дейін де хан билігі тек тайпалар тобына ғана таралған кезеңдер болды. Аға хандар билігі бүкіл хандыққа таралды (Қасым хан, Хақназар хан, Тәуке хан және т.б.), ал кіші хандар барлық өзге хандар болды. Әрбір кіші хан аға хан болғысы келді, сондықтан Қазақ хандығында билік үшін құрес үнемі болып тұрды.

Хан билігінің қасиеттілігі туралы түсінік. Беделді ханның өлімінен кейін басталатын өзара тартыстар мен сұлтандар арасындағы билік үшін құрес, сондай-ақ халық өкілдерінің өрлеуі (мысалы, шайқас кезінде батырлардың) биліктің қасиетті сипаты туралы түсініктерді жойған жоқ. Билік қазақтарда ежелгі түркілер мен монғолдардағыдан сақталды. Шыңғыс хан үрпақтарының билігіне ешкім таласқан жоқ. Қазақтар тәртіп пен әділеттілік негізінде билік жүргізетін ханның қасиеттілігіне сенди. Билеуші оларға ерекше құдіретті және құт қонған тұлға саналды. Құт қонған билеушігে бүкіл халықтың өл-ауқаты байланысты деп есептеді.

Назар аударыңдар! Қазақтардың (сондай-ақ монғолдардың) түсініктері бойынша, хан мен бүкіл Шыңғыс хан үрпақына ерекше дарын берілген немесе құт қонған. Қазақ қоғамындағы Шыңғыс хан үрпақтарының ерекше жағдайы осылай түсіндіріледі.

Сұлтандардың хандықты басқарудағы орны. Сұлтанның басты саяси құқығы билікті мұрагерлікке алуы болды. Ол үшін Шыңғыс хан

түккимынан шығуы тиіс еді. Сұлтандар мемлекетті басқаруға қатысты және өздеріне бөліп берілген ұлыстарды басқарды. Қазақтар Шыңғыс хан үрпақтарының өз ұлыстарына басшылығын теріске шығарған жоқ. Ұлыстарды басқару сұлтандарға аумаққа иелік ету құқығын берді. Шыңғыс хан үрпақтары жыл сайынғы құрылтайға келіп, мемлекеттік істерге қатысты. Құрылтай ақсүйектердің жиналышып, маңызды қоғамдық істерді шешетін жалпы жиналышы болды. Құрылтай Шыңғыс ханның **Ұлы жасагымен** және қазақтың құқықтық жинақтарымен бекітілген. Мысалы, «Жеті жарғы» тармақтарының бірінде: «Хан және олармен тең сұлтандар, ақсақалдар мен рулардың билеушілері күзде, даланың ортасындағы бір жерге, ел ісін талқылау үшін жиналсын» делінген.

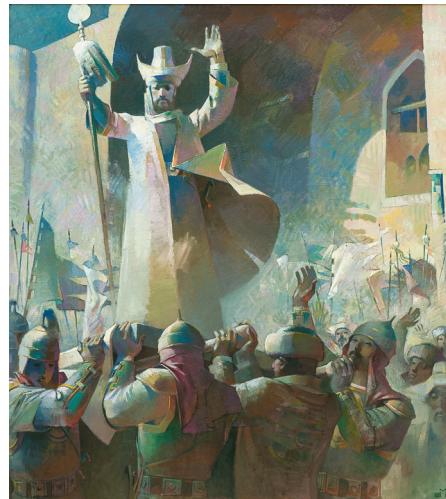
Билер мен батырлардың билігі. Жергілікті жерлердегі бүкіл билік билерге тиісті болғандықтан, бидің руы мен тайпасы неғұрлым қуаттырақ болса, оның ықпалы соғұрлым жоғары болды. Неғұрлым ықпалды билер хандар жанындағы кеңесті құрды. Осылайша қара халық мемлекетті басқаруға қатысып қана қоймай, кейде шешуші дауысқа да ие болды.

Назар аударыңдар! Рулар мен тайпалардың басшылары – билер халық мұдделерін қорғайтын өзіндік бір «ұлттық үкімет» болды.

Батырлардың мемлекетті басқарудағы орны соғыстар мен бейбітшілік кезеңдеріне орай анықталды. Бейбіт уақытта олар ұлыс сұлтандары, билер мен ақсақалдар билігіне бағынды. Алайда XVII–XVIII ғасырдың басында үздіксіз ойрат басқыншылығы мен хандықтың батыс шегараларындағы күрделі жағдайға байланысты батырлардың қоғамдағы рөлі айтартылғатай өсті.

Мемлекеттік құрылым сабактастыры. Қазақ мемлекеттілігі XV–XVIII ғасырлар шеңберімен шектелмейді. Оның бастаулары сақтар мен үйсіндердің ерте көшпелі мемлекеттерінде, түркілер мен моңғолдардың көшпелілер империяларында жатыр. Мемлекет құрылышындағы сабактастық байқалады. Ол Еуразия даласындағы көшпелі өркениеттің өзіндік сипатымен байланысты.

Көшпелі мемлекеттілік екі мыңжылдық бойы өзгеріссіз сақталды. Мемлекет басында монархиялық ұлгідегі тұлға (көсем, патша, хан)

Абылай хан. Суретші
Б.Мырзахметов

тұрды, ал қоғамның негізін көшпелі малшаруашылығымен айналысқан және генеалогиялық туыстық идеясымен бір халыққа (ел) біріккен рулар мен тайпалар құрады. Ұлы Дағынанан құралды. Көшпелі жауынгер халықты хан басқарды және оның билігі қасиетті саналды. Көшпелілердің өскери-саяси бірлігі олардың этникалық бірлігіне сәйкес болды.

Назар аударындар! Осылайша Ұлы Дағынананан көшпелілердің мемлекеті этноәлеуметтік бірлестік түрінде болды. Ол көшпелілік өркениетпен бір мезгілде пайда болды. Өркениет көшпелілер мемлекеттілігінің саяси қалыптасуы мен көшпелі этностардың этногенезімен қатар дамыды.

Жайылымдық аумақтарға өзге көшпелі тайпалар келген жағдайда қалыптасқан қоғамдық үйімға бөтендерді қосып алғып, олармен туыстықты жаңа генеалогиялық аңыздармен бекіткен. Осылайша негізі түркі болған қазақ халқының құрамына өркениеттік жағынан жақын моңғол тайпалары да енді.

Ауқымды қөші-қон дәуірінде бірігудің аумақтық факторының мәні этноәлеуметтік фактордан төмендеу болды. Алайда уақыт өте келе, қазақтардың мемлекеттілігі де этноаумақтың бірлестік түріне айналды. Жүздер белгілі бір аумақты мекендеді, ал Қазақ хандығы үш жүзді біріктірді; этникалық аумақ саяси аумақпен сәйкес келді.

Билік үштігі. Қазақтарды қоса алғанда, Ұлы Дағынананан көшпелілердің мемлекеттілігіне биліктің «хан – билер – халық» үштігі тән. Хандардың билігі ауқымды, билердің билігі неғұрлым шектеулі болды. Алайда көшпелілер мемлекеттің демократизмі халыққа да біршама билік берді. Шағын көшпелі қауымдастықтар (рулар) тәуелсіз болып, Далада еркін қөшіп-қонып жүрді. Олар билікке өз көзқарасын билеушіге көшіп келу немесе одан көшіп кету жолымен білдірді. Халық көшіп кетсе, хан биліксіз және мемлекетсіз қалады. Сондықтан халық билік көзі және дәстүрлерді сақтаушы болды. Қазақ хандары халыққа құрметпен қарады, оның игілігі үшін жағдай жасауға тырысты. Дәстүрлі түсінік бойынша, хан халыққа «ананың балаларына» жасайтын қамқорлығын жасауға, ал оның қол астындағылар ханды «өзі үшін өке» деп есептеуге және ұлдары өз әкелеріне бағынғандай бағынуға тиіс болды. Бұл көшпелі мемлекеттерді шығыстың озбыр патшалықтарынан ерекшелендірді.

Тұастай алғанда, Жошы ұлысы мен алғашқы қазақ мемлекеттерінің саяси құрылымдары Шыңғыс хан империясынан мұра болып қалған автократиялық белгілерге қарамастан, неғұрлым демократиялық институттар болып табылды. Бұл көшпелілердегі мемлекеттілік нысандарының белгілі бір эволюциясын білдіреді.

Қорытынды. Қазақ хандығында мемлекет екі жүйенің селбесуі түрінде көрініс тапты. Біріншісі, жоғарғы билік институты (хан, сұлтандар) ретіндегі белгілі саяси жүйе. Екіншісі, биліктің ру-тайпалық үйимы, онда әрбір ру мен тайпаны би басқарады.

Билер – биліктің маңызды бөлігі және жоғары билік пен халықтың арасындағы байланыстыруши болды. «Хан – билер – халық» билік үштігі, олардың әрқайсысы Қазақ мемлекетінің нығаюы үшін маңызды рөл атқарды. Дәстүрлі қазақ мемлекеттілігі Еуразия даласындағы ерте көшпелілер мемлекеттілігімен сабактастығын сақтаған (мемлекеттіліктің этноәлеуметтік сипаты, биліктің үштігі, биліктің қасиеттілігі туралы түсінік, авторитарлық пен демократиялық белгілердің үйлесуі).

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Қазақ хандығындағы саяси билік қандай әлеуметтік топқа тиесілі болды?
2. Хан қандай құқықтарды иеленді? Оның қандай міндеттері болды?
3. Сұлтандардың саяси құқықтары туралы әңгімелендер. Сұлтандар бұл құқықтарды қалай жүзеге асырды?
4. Алдыңғы параграфтың материалына сүйене отырып, Қазақ хандығындағы аласапыран мен күшеюндегі хандардың рөліне мысалдар келтіріндер.
5. Билер мен батырлар қандай билікті иеленді?
6. Хан билігі неліктен қасиетті болды?
7. Қарапайым халық билікке қалай қатыса алғатын еді? Хандар неліктен халыққа құрметпен қарады?

Құрделі тапсырмалар.

1. Қазақтардағы мемлекеттіліктің неліктен көшпелілер өркениетінің мәнімен байланысты екендігін ойланындар.
2. Жошы ұлысы мен Қазақ хандығының мемлекеттік құрылышын салыстырындар. Қандай ұқсастығы мен айырмашылығы бар?

§ 39-40. Құтты жерді қорғау мен сақтаудағы ата-бабалардың рөлі

Бүгінгі сабакта:

- дұшпандар құрсауындағы Қазақ хандығы;
- көшпелілердің соңғы империясы;
- ойрат шапқыншылықтарын тойтару;
- «Ақтабан шұбырынды» жылдары және туған жерді қорғау туралы мәлімет аламыз.

Қазақ хандығы дұшпандар құрсауында. XVI ғасырдың соңына қарай ногай (маңғыт) тайпалары шығысқа қарай жылдам кеңейіп келе жатқан Орыс патшалығының қысымымен Шығыс Дешті Қыпшақты иеленді. Ноғайлардың көшіп-қону аумағы XVII ғасырда Еділден Ертіске дейін жетті. Бұл сәтте ногайлардан бөлек, қазақтардың батыс пен солтүстіктері қарсыластары орыстар ығыстырған башқұрттар мен Сібір

Кілт сөздер:

- ногайлар
- ойраттар
- Жоңғар хандығы
- көшпелілер империясы
- қоңтайшы
- Орбұлақ шайқасы
- Тәуеке хан
- «Ақтабан шұбырынды» жылдары
- Аңырақай шайқасы

татарлары болды. Жайылым үшін жанталасқан күрес, тонаушылық шапқыншылықтар, Дала ауқымында және оның шегінен тыс жерлерге амалсыз қоныс аударулар, көшіп-қонудың табиғи сипатын бұзатын көшіп келулер мен көшіп кетулер сол уақытқа тән көрініске айналды.

XVI ғасырдың екінші жартысында шығыстан ойраттардың (жоңғар, қалмақтардың) шапқыншылығы жиіледі. Ойраттар өздерінің жайылымдық аумақтарын кеңейтті және Сырдария бойындағы қалаларды басып алуға ұмтылды. Нәтижесінде XVII ғасырдың бас кезінде Қазақ хандығы Сырдария жағалауындағы далалармен және Жетісі тауларамен шектеліп, сыртқы жаулардың құрсауында қалды. Ғасырдың соңына қарай батыста ногайлардан бөлек, Еділ қалмақтары, башқұрттар мен Жайық казактары, солтүстікте Сібір казактары басты жауға айналды. Қазақ хандығына оңтүстіктен бұхаралықтар мен хиуалықтар үнемі қатер төндірді. Алайда басты қатер бұрынғыша ойраттар болып қалды.

Жоңғар хандығы – көшпелілердің соңғы империясы. Жоңғар хандығы далалық халықтар бірінен кейін бірі отырықшы-егінші мемлекеттердің үстемдігін мойындаған сәтте (мысалы, Алтын Орданың бөліктері Орыс мемлекетіне қосылды, ал Шығыс Монголия тайпалады). Басты қатер бұрынғыша ойраттар болып қалды.

XVIII ғасырдағы қазақ даласына төнген сыртқы қатерлер

ры Цинь империясына бағынды) пайда болды. Қөшпелілер өркениеті дағдарыс кезеңіне енді. Осы кезде қөшпелілердің соңғы империясы ретінде Жоңғар хандығы пайда болды. Оның бірінші ханы – Эрдени батур (*қонғтайши атағымен*). Оның бастамасы бойынша құрылтайда бірыңғай заң орнатқан және буддизмді мемлекеттік дін етіп жариялаған Далалық жинақ қабылданды. XVIII ғасырдың бас кезінде қоңтайшы билігі Қазақстанның елеулі бөлігіне, Жоңғарияға (Синъцзяннің солтүстік бөлігі), Батыс Монголияға, Оңтүстік Алтайға таралды. Жоңғар хандығы орталықтандырылған мемлекет болды. Билемші Галдан-Башкотту хан, қалғандары қоңғтайши атағын иеленді. Жоңғар хандығы қөшпелілердің «жаңғыртылған» империясы болды. Оның билеушілері егіншілікті, қолөнер мен металлургияны дамытты, артиллерия мен ату қаруалары өндірісін жолға қойды.

Назар аударынчар! Әскері жағынан қазақтар артиллери мен ату қаруалары өндірісін жолға қойылған ойраттардан айтартықтай артта қалды. Бұған қоса, Жоңғар хандығы орталықтандырылған мемлекет, ал Қазақ хандығында биліктің орталықсыздануы басым болды.

Ойрат қоғамы басқыншылыққа бағытталды. Алғашында шапқыншылықтар, кейін жоспарланған басқыншылығы басталды. Қазақ хандығы ойраттардың Ұлы Даңдағы үстемдігі жолындағы басты кедергі болып шықты.

XVII ғасырдағы ойрат шапқыншылықтарын тойтару. XVII ғасырдың соны мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында хандар, сұлтандар, батырлар мен ер адамдарға бүкіл өмірін сыртқы жаулармен соғыста өткізуге тұра келді. Олардың ішіндегі бастылары ойраттар болды. Соғыс Даңдағы өдегеттегі оқиғаға айналды. Есім хан мен Тұрсын хан ойраттармен сәтті соғыстар жүргізді. Есім ханың мұрагері Жәнібек хан 1630 жылдары ойраттармен болған шайқаста қаза тапты. Оның інісі және мұрагері Жәңгір хан ойраттарға тұтқынға түсті. Тұтқыннан босағаннан кейін, ол жоңғарлардың бітіспес жауы болып қалды және олармен өзі билік еткен уақытта үздіксіз соғысты. Ержүректігі, жеңістері үшін Жәңгір халықтан *Салқам* (айбынды) атағын алды.

1643 жылдың шамасында Жәңгір хан шағын әскермен, бар-жоғы 600 адаммен таулы жердің артықшылығын пайдалана отырып, ойраттардың саны басым әскеріне төтеп берді. Бұл шайқас қазақ тарихында *Орбұлақ шайқасы* ретінде белгілі. Жәңгір ханға өмір Жалаңтөс батыр бастаған жиырма мыңдық әскер көмекке келген соң, ойраттар шегінді. Орбұлақ шайқасында да Жәңгір хан ататын қаруды қолданды. Ол өмірін жоңғарларға қарсы құреске арнап, жорықта қаза тапты.

Тәуке хан кезіндегі Қазақ хандығы. XVII ғасырдың екінші жартысы мен XVIII ғасырдың бас кезінде Қазақ хандығының билеушісі Жәңгір

Тәуке хан

ханның ұлы Тәуке (Тәуекел Мұхаммед батыр хан) болды. Оның билікке келген уақыты белгісіз, бірақ дереккөздер бойынша, ол 1680 жылдары қазақтардың ага ханы ретінде танылды. Тәуkenің жастық шағы ойраттармен шайқастарда өтті. Ол бұл шайқастарда батыр өрі қолбасшы ретінде көзге түсті. Оның атағына батыр сөзінің қосылуы бекер емес. Тәуке маңызды реформалар жүргізді, олардың ішінде Қазақ хандығы заңдарының жаңа жинағы – «Жеті жарғы» да бар. Жаңа жинақта билер құқықтары едөүір кеңейтілді. Тәуке хан билерге арқа сүйеді, өйткені бұл ойрат қатеріне байланысты қажеттілік еді.

1680 жылдары ойрат шапқыншылығын тойтару. XVII ғасырдың соңында ойрат шапқыншылықтары өскери жорықтар сипатын алды. 1681–1684 жылдары Галдан-Бошокту Жетісуды басып алғып, ол жерге өз ордасын көшірді. Ойраттар Іле, Шу және Талас өзендерінің жағалауларында көшіп-қона бастады. Сол жерден олар Оңтүстік Қазақстандағы Сырдария бойының қалаларына шапқыншылықтар жасап, қожайындық жасады.

Төле би, Қазыбек би және Әйтеке би сияқты ықпалды билерге сүйене отырып, Тәуке хан көп жасақ жинады. Ол ойраттардың алға жылжыун тоқтатып қана қоймай, жаулап алған жерлердің бір бөлігін қайтарып алды. Атап айтқанда, Талас пен Шу өзендерінің аралығын азат етудің сөті түсті. Тәуке хан билігінің соңына қарай Қазақ және Жонғар хандықтарының арасындағы шегара Шу өзені бойымен өтті.

1715 жылды Тәуке хан өлімінен кейін Қазақ хандығы бөлініп, әрбір жүздің өз хандары пайда болды. Сол жылды ойраттардың Циндермен соғысы басталып, ойрат билеушілерінің назарын «шығыс майданға» уақытша аударды. Алайда Циндермен соғысады жалғастыра отырып, Цеван-Равдан қазақтар арасындағы өзара жаңжал кезінде оларды бірнеше рет женіліске ұшыртты. Бірақ 1718–1719 жылдары қазақтар шабуыл жасауға көшіп, Жонғар хандығы жаулап алған өз аумағының елеулі бөлігін қайтарды.

«Ақтабан шұбырынды» жылдары. 1723 жылды ойрат өскери Талас өзеніндегі қазақтардың қоныстарына соққы берді және Ертістен Шуға дейінгі орасан майдан шебінде шабуыл бастады. Өскерді Цеван-Рабданның ұлдары Галдан-Церен мен Шоно-Лоузан басқарды. 1724–1725 жылдары болған келесі соққы қазақтың көш жолдарын бөліп таставды және барлық жүзді ығыстырды. Қазақтардың бір бөлігі оңтүстікке, Ферғана мен Хорезмге қашты, басқа бір бөлігі Жайыққа қарай көшті. Қөптеген қазақ босқындары Мәуереннахр шұраттарына

Ақтабан шұбырынды. Суретші *Д.Қастеев*

қоныстанды. Қазақ билеушілері өздерінің іс-құмылдарын үйымдастыра және жаудың шабуылын тойтара алмады. Ойраттар Ташкент пен Түркістанды басып алды. «Ақтабан шұбырынды» жылдары қазақ елін аштыққа, қайғы-қасірет пен күйреушіліктеге душар етті. Жүздеген мың адамды туған жерін тастап кетуге мәжбүрледі.

Мұндай алапат қатерлі жағдайда күштердің бірігүй ғана көмектесе алатын еді. 1726 жылы Түркістан қаласына жақын Ордабасы деген жерде үш жұздің құрылтайы өтіп, онда екінші халық жасағын құруға шешім қабылданды. Үш жұздің, сондай-ақ қырғыздардың, қарақалпақтар мен Мәуереннахр қалаларының жауынгерлік күштерін шоғырландыру соңғы көшпелілер империясының тегеурінін тойтаруға көмектесті. 1726 жылы біріккен өскер ойраттарға Бұланты өзенінде соққы берді. Шайқас орны «Қалмақ қырылған» деген атау алды. Ойрат өскери шегіне бастады. Цеван-Рабданның өлімі, Жонғарияда өзара қырқысу соғысының басталуы, сондай-ақ Циндердің шабуылға көшуі қазақ жасақтарына шабуылды табысты өрістетуге көмектесті. 1729–1730 жылдары қазақ өскери Балқаштан оңтүстік-шығысқа қарай 120 шақырым жерде ойраттарды жеңіліске ұшыратты (әйгілі Аңырақай шайқасы) және Жетісүй іс жүзінде азат етілді.

Бұлантты шайқасында қаза тапқандарға қойылған ескерткіш

Қабанбай, Жәнібек, Малайсары және т.б., сондай-ақ хандар мен сұлтандар, оның ішінде Әбілқайыр мен Абылай басқарды. Олар батырлығын, жауынгерлік ерлік өзеттігін және қолбасшылық дарынын көрсетті. Жау аумағына тереңдей еніп, жорықтар жасады және маңызды женістерге жетті.

1735 жылы Галдан-Церен Ұлы жүз жеріне соққы берді. Жалғыз өзі ойраттарға қарсы тұра алмаған Ұлы жүз билеушілері Жоңғар хандығының бодандығын мойындауға мәжбүр болды. 1739–1741 жылдары ойраттар Орта жүз жеріне жорықтар жасады. Алайда қазақ жасақтары жаудың шабуылын тоқтата алды. Қөп ұзамай Цин империясы шешуші шабуылға көшті. 1755–1757 жылдары Жоңғар хандығына бірнеше дүркін шабуыл жасап, оны толықтай жойды.

Назар аударындар! Жалпы ойраттарға қазақтарды бағындырудың сәті түспеді. Біздің ата-бабаларымыз ержүрек құреспен құтты жерінің тәуелсіздігін қорғап қалды. Қазақ халқы күші жағынан XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы уақытынан кейін көрмеген басқыншылықты тойтаруда шешуші рөл атқарды.

Корытынды. XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың бірінші жартысы қазақ мемлекеттігі, қазақ этносы және тұтастай алғанда көшпелілер өркениеті үшін ауыр сынақ уақыты болды. Еуразиядағы геосаяси жағдай Қазақ хандығы мен басқа да көшпелілер мемлекеттеріне оңтайлы болған жоқ. Жоңғар хандығының басқыншылығы көшпелілер өркениетінің соңғы «жанайқайы» еді.

Бір жарым ғасырға созылған қазақ-ойрат соғыстары жаңа тарихи жағдайдағы көшпелілер өркениетінің аман қалуы үшін жанталасқан құресі болды. Біздің ата-бабаларымыз өз жерін қорғап және өз мемлекетін сақтап қалды.

Аңырақай шайқасы. Суретші A.Жамхан

Өз білімдерінді тексеріндер.

1. Жоңғар хандығын неліктен «көшпелілердің соңғы империясы» деп атайды? Қандай мемлекет көшпелілердің бірінші империясы болды? Жоңғар хандығы көшпелілер мемлекетінің қандай үлгісіне жатты?
2. Қазақтар мен ойраттардың қандай ұқсастықтары мен айырмашылықтары болды? XVIII ғасырдың бас кезіндегі Қазақ хандығы Жоңғар хандығынан несімен ерекшеленді?
3. Қазақтардың ойраттармен өскери қақтығыстарда жеңілістерінің себептерін атаңдар.
4. Қазақтарға ойрат шапқыншылықтарын тойтаруға және өз мемлекетін сақтауға қандай жағдайлар көмектесті?

Картамен жұмыс.

Картадан: XVI ғасырдың соны мен XVII ғасырдың бас кезіндегі Қазақ хандығының аумағын; ойраттардың (жоңғарлардың) қазақ жеріне (1640 ж., 1680 ж., 1708–1711 жж., 1723–1725 жж., 1735 ж., 1739–1741 жж.) жасаған басқыншылығын; қазақ жасақтарының ойраттарды ірі жеңілістерге ұшыратқан жерлерді көрсетіндер.

Шагын топтарға арналған тапсырма.

XVII–XVIII ғасырларда ойраттармен және қазақтардың басқа да жауларымен соғыстарда даңққа бөлгенгө белгілі қазақ батырлары немесе қазақ жасақтарының ойраттарды ерлікпен жеңген жеңістері туралы таныстырылым дайындаңдар.

Күрделі тапсырма.

Қазақ эпостары мен ауыз әдебиетінде қазақ-ойрат соғыстары қалай көрініс тапқаны жеңінде мысалдар келтіріндер.